

УДК 94:323.281(477.8)"1939"

DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215321

Володимир БАРАН

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та археології, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, вул. Шопена, 24, м. Луцьк, Україна, індекс 43000 (baranv@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>

Бібліографічний опис статті: Баран, В. (2020). Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень-грудень 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 57–73. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215321>.

ОРГАНИ НКВС ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (вересень-грудень 1939 р.)

Анотація. У статті проаналізовано діяльність радянських органів державної безпеки в західних областях України у вересні-грудні 1939 р. Територіальні рамки роботи охоплюють Західну Волинь і Східну Галичину, за радянським адміністративно-територіальним поділом, запровадженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р., – Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Тернопільську й Станіславську області Української РСР. **Мета роботи** – з'ясувати роль органів НКВС у системі сталінських політичних репресій. **Методологія:** стаття базується на теорії тоталітаризму та принципах, сформульованих Карлом Фрідріхом, у ній використовуються традиційні загальнонаукові та спеціально-історичні методи. **Наукова новизна** статті полягає у залученні оригінального документального матеріалу з центральних державних архівів Російської Федерації та Галузевого державного архіву Служби безпеки України. **Висновки.** Становлення радянської тоталітарної системи в західних областях

© Володимир Баран, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

України супроводжувалося формуванням репресивного апарату, який забезпечував неухильне виконання політичної волі більшовицької партії і залишався її надійним та безжальним «караючим мечем». Основу органів внутрішніх справ склали оперативно-чекістські групи, які вступили на територію Західної України з передовими частинами Червоної армії і виконували спеціальні політичні завдання, здійснювали «зачистку» зайнятих земель від «класово ворожих елементів». Ці групи спиралися на місцеві загони робітничої гвардії та сільські збройні дружини, до яких входили насамперед представники незаможних верств населення, що прихильно ставилися до радянської влади. У жовтні 1939 р. було створено ширшу мережу оперативних груп, які охоплювали основні населені пункти регіону, а після формально-юридичного приєднання Західної України до СРСР – цілісну систему органів внутрішніх справ, потужний карально-репресивний апарат.

Ключові слова: УРСР; НКВС; Західна Україна; сталінські репресії; органи безпеки.

Volodymyr BARAN

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Ukraine's History and Archeology, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 24 Shopena Str., Lutsk, Ukraine, postal code 43000 (baranv@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>

To cite this article: Baran, V. (2020). Orhany NKVS yak instrument stalinskykh represii u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen-hruden 1939 r.) [NKVD authorities as a tool of Stalin's repression in the western regions of Ukraine (September-December 1939)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 57–73.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215321> [in Ukrainian].

NKVD AUTHORITIES AS A TOOL OF STALIN'S REPRESSION IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE (September-December 1939)

Summary. *The article analyzes activities of the Soviet state security bodies in the western regions of Ukraine in September-*

*December 1939. The area covers Western Volyn and Eastern Halychyna, according to Soviet administrative-territorial division introduced by the USSR Supreme Council (Verhovna Rada) Presidium decree of December 4, 1939 – Volyn, Drohobych, Lviv, Rovno, Ternopil and Stanislav regions of the Ukrainian SSR. **The purpose** of the work is to find out the role of NKVD in Stalin's political repression system. **Methodology:** the article is based on totalitarianism theory and on the principles founded by Carl Joachim Friedrich, using traditional scientific and special historical methods. **The scientific novelty** of the article is the use of original documents and materials from the Central State Archives of the Russian Federation and the State Archive of Security Service of Ukraine. **Conclusions.** Soviet totalitarian system in the western regions of Ukraine was accompanied by the formation of a repressive apparatus, which ensured the strict implementation of the political will of the Bolshevik Party being its reliable and ruthless body. The foundation of internal affairs authorities was made by operative-Chekist groups which entered western Ukraine along with the advanced units of the Red Army and performed special political tasks, carried out "cleansing" of occupied lands from "class-hostile elements". Those groups relied on workers guard local units and village armed groups, which included primarily the poor, who were supportive of the Soviets. In October 1939, a wider network of mobile groups was created, which covered the region's main cities. After western Ukraine had formally joined the USSR, an integral system of internal affairs was created together with a powerful apparatus for punishment and repressions.*

***Key words:** USSR; NKVD; Western Ukraine; Stalinist repressions; security bodies.*

Постановка проблеми. У нашій колективній пам'яті, в історичній свідомості українців період сталінського правління нерозривно пов'язаний зі страхіттями тоталітарного режиму, зі спогадами про мільйони репресованих громадян, про табори Головного управління таборів (російською: Главного управления лагерей – ГУЛАГу) й катівні Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), які служили знаряддям панування більшовизму та здійснення радикальних політичних, економічних і духовних перетворень задля побудови ефемерного комуністичного суспільства. **Мета статті** – з'ясувати роль органів НКВС у системі сталінських політичних репресій, здійснених на Західній Волині і в Східній Галичині у вересні-грудні 1939 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказаній тематиці присвячена низка змістовних публікацій, написаних вітчизняними дослідниками, зокрема І. Біласом, І. Винниченком, Т. Вронською, В. В'ятровичем, Т. Гривулом, В. Гриневичем, Василем і Віктором Даниленками, І. Ільюшиним, Ю. Киричуком, К. Кондратюком, С. Кульчицьким, М. Литвином, О. Луцьким, Й. Надольським, В. Нікольським, І. Патриляком, М. Посівничаєм, О. Потильчаком, А. Русначенком, В. Сергійчуком, Ю. Сливкою, Ю. Сорокою, В. Токарським, В. Трофимовичем, Ю. Шаповалом, Б. Ярошем.

Цій тематиці присвячено чимало праць зарубіжних учених, у тому числі Дж. Армстронга, М. Бугая, В. Бонусюка, Р. Внука, О. Гогуня, О. Гур'янова, Г. Грицюка, А. Гловацького, В. Земскова, С. Кальбарчика, А. Кунерта, О. Мозохіна, Г. Мотики, В. Парсадонової, М. Петрова, П. Поляна, Т. Снайдера, П. Соломона, О. Теплякова, А. Сребраковського, С. Філіппова, В. Філяра, С. Цесельського та ін.

Виклад основного матеріалу. Після Першої світової війни більша частина українських земель опинилася у складі радянської України, тоді як західні землі увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад і таємного протоколу до нього призвело до розгортання агресії Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) проти Польщі й приєднання Західної Волині та Східної Галичини до СРСР.

У ході польської кампанії Червоної армії, здійсненої силами Українського і Білоруського фронтів, важливе місце відводилося органам державної безпеки. Партійне і державне керівництво СРСР поклало на спецслужби низку важливих військових і політичних завдань, зокрема ліквідацію «ворожих класових елементів», подолання опору опозиційних сил і забезпечення цілковитого послуху з боку місцевого населення.

8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ № 001064, який передбачав створення дев'яти оперативно-чекістських груп. Їх доручалося сформувати у двох особливих військових округах: п'ять у Київському і чотири – у Білоруському. Вони переходили в підпорядкування наркомів внутрішніх справ Української і Білоруської РСР УРСР і БРСР) – І. Серова та Л. Цанави. Для координування діяльності груп Л. Бе-

рія направив в Україну заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова, а в Білорусію – начальника Особливого відділу НКВС СРСР В. Бочкова.

Згідно з наказом № 001064, для формування груп І. Серов мав виділити 50 оперативних працівників НКВС УРСР і 150 оперативно-політичних працівників прикордонних військ, зосередивши їх у Києві до 22 години 9 вересня. Начальнику УНКВС Ленінградської області С. Гоглідзе доручалося відібрати 30 оперативних і стільки ж оперативно-політичних працівників прикордонних військ, відрядивши їх 8–9 вересня до Києва. Крім того, згідно з наказом, заступників наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглова та І. Масленникова зобов'язали скерувати до Києва ще 10 оперативних працівників центрального апарату НКВС СРСР.

У цьому наказі говорилося про створення в Київському особливому військовому окрузі п'яти оперативно-чекістських груп під командуванням: групи 1 – М. Петрова (заступники Крутов і Пастельняк), групи 2 – М. Макарова (Москаленко і Шухтін), групи 3 – К. Краснова (Зачепа і Шумаков), групи 4 – С. Савченка (Машлятин і Макаров), групи 5 – П. Тихонова (Ніколаєв і Мальцев). До кожної групи входили 50–70 співробітників НКВС і батальйон прикордонних військ чисельністю 300 бійців. Кожна група поділялася на підгрупи, за якими закріплювались відповідні територіальні дільниці (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 1–4; Ільюшин, 2000, с. 424–434).

9 вересня нарком внутрішніх справ УРСР повідомив, що оперативні й політичні працівники «виділені повністю». У записці № 3702/сн, адресованій Л. Берії, зазначалося: «Прибуло в Київ 45 осіб. У дорозі знаходяться 130 осіб з розрахунком прибуття до 22-00 9/IX-39 р.». За словами І. Серова, усі оперативні й політичні працівники розміщені та «забезпечуються зброєю, набоями і грошима» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 5). У наступні дні І. Серов продовжував надсилати Л. Берії докладні повідомлення про хід формування оперативно-чекістських груп, їх підготовку до виконання поставлених завдань.

У результаті проведеної роботи в Київському особливому військовому окрузі було створено чотири групи: три з них були діючі, четверта – резервна. Для загального керівництва роботою оперативних груп призначено штаб, на чолі якого став майор

державної безпеки М. Пономарьов. Згадані групи планувалося відправити в армійські з'єднання за домовленістю з командармом 1-го рангу С. Тимошенком за 24 години до початку виступу радянських військ. Робота цих груп мала також погоджуватися з вищим партійним і державним керівництвом республіки, у тому числі з секретарями Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 7).

Керівники оперативних груп одержали карти територій, де мали діяти, і списки осіб, котрі становили небезпеку для радянської влади й підлягали негайному арешту. Подібні списки органи безпеки готували заздалегідь: вони належали до так званих мобілізаційних документів, необхідних на випадок «захоплення нашими частинами території противника» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 298, арк. 1). Зокрема, серед таких документів був «Список офіційних працівників, інформаторів і провокаторів польської розвідки та політичної поліції», підготований ще в 1925–1931 рр. і згодом регулярно поповнюваний новими даними.

За тиждень до початку польського походу нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповідав у НКВС СРСР: район навчальних зборів, відповідно до плану руху військових з'єднань, розбито на групи відносно великих населених пунктів, територіально близьких і зв'язаних між собою залізницею чи шосейними дорогами. Нарком повідомляв: «У кожній групі налічується від 3 до 6 населених пунктів. Усього груп вийшло на всіх напрямках 16» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 6). Із доповідної записки видно, що формування чотирьох оперативних чекістських груп на той час було повністю завершено. Кожна група поділялася на підгрупи, в яких налічувалося від 7 до 12 працівників органів безпеки.

15 вересня 1939 р. Л. Берія підписав директиву № 720, у якій визначив конкретні завдання оперативно-чекістських груп, що поклали початок формуванню радянського репресивного апарату на західних землях України. Їм доручалося негайно зайняти всі установи зв'язку (пошту, телефон, телеграф та ін.), приміщення банків і казначейств, узявши на облік та зберігання матеріальні цінності. Їх зобов'язали зайняти друкарні, редакції газет і склади паперу, брати під контроль державні архіви, передовсім жандармерії і філій 2-го відділу Генерального штабу. Л. Берія наказав

заарештувати й оголосити заручниками «найбільших представників із поміщиків, князів, дворян і капіталістів» (*Сборник законов СССР*, 1945, с. 71). Він вимагав узяти під варту провідних представників урядової адміністрації, керівників політичних партій, громадських організацій тощо.

У директиві говорилося, що з наступом Червоної армії у містах будуть виникати тимчасові управління. До цих органів влади повинні входити керівники оперативних груп, сформованих Наркоматом внутрішніх справ. «При виконанні спеціальних завдань щодо забезпечення порядку, прискання підривної роботи і придушення контрреволюції опергрупи НКВС у міру просування військових частин повинні створювати на зайнятій території у всіх значних міських пунктах апарат НКВС шляхом виділення зі складу основної опергрупи НКВС невеликих груп (чисельність залежно від важливості конкретного пункту) з невеликим загonom червоноармійців-прикордонників. Виділені опергрупи працівників повинні стати ядром майбутніх органів НКВС» (*Сборник законов СССР*, 1945, с. 70–71).

Напередодні виступу Червоної армії оперативний штаб НКВС УРСР видав наказ № 1 «Порядок зосередження опергруп для проведення оперативних заходів». У ньому ставилося завдання начальникам опергруп виїхати зі своїми групами: М. Петрову – в Кам'янець-Подільський, М. Макарову – у Вінницю, К. Краснову – до Житомира; С. Савченко мав «знаходитися у Києві до особливого призначення» (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 366). Цього ж дня штаб видав наказ № 2, яким доручав М. Петрову, М. Макарову і К. Краснову зв'язатися відповідно з командувачем армії (комаром) І. Тюленевим, командувачем корпусу (комкором) П. Голиковим та командувачем дивізії (комдивом) І. Советниковим. У наказі також визначалися напрямки просування оперативних груп НКВС УРСР: перша мала рухатися на Станіслав і Дрогобич, друга – на Перемишляни і Львів, третя – на Ровно та Луцьк (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 367–369).

17 вересня 1939 р. разом із частинами Українського фронту на територію Західної України увійшли оперативно-чекістські групи. Того ж дня радянські війська зайняли Тернопіль, розташований за 36 км від кордону. Як видно з документів НКВС УРСР, 18 вересня, близько полудня, до Тернополя прибула частина

групи під командуванням М. Макарова, а ще через кілька годин приїхав заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов. У доповідній записці Л. Берії, написаній В. Меркуловим та І. Серовим наступного дня, говорилося: в Тернополі відсутнє армійське командування, військові частини залишили місто, тому «спостереігається безлад...» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 8).

Оперативно-чекістська група, якою командував М. Макаров, відразу зайняла найважливіші адміністративні будівлі, виставивши належну охорону. За короткий час червоноармійці і чекісти зібрали «величезну кількість зброї та боєприпасів» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 8), залишених польськими військами. В. Меркулов та І. Серов повідомляли в НКВС СРСР, що полонених і заарештованих налічується кілька тисяч осіб. Оперативна група взяла під контроль міську тюрму, з якої червоноармійці випустили усіх в'язнів. Частина колишніх ув'язнених, зокрема кримінальних, вдалося затримати і посадити назад. Установлено також охорону біля низки складів, які місцеве населення намагалось розікрасти.

Свій штаб оперативно-чекістська група розмістила у приміщенні колишнього воеводського управління поліції. У кімнатах управління спочатку утримувалися близько 200 арештованих поліцейських, жандармів, кримінальних злочинців, яких згодом перевели до тюрми. Чекісти організували охорону й конвоювання польських військовополонених, які «приходять групами самі та здаються» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 8). Водночас у різних частинах міста і поблизу нього діяли групи польських офіцерів, що не бажали скласти зброю. Тому одним із першочергових завдань оперативників була ліквідація опору з боку польських військових, а також іншого «контрреволюційного елемента».

На початку польського походу оперативний штаб НКВС УРСР, на чолі якого стояв М. Пономарьов, розміщувався у Проскуріві. До нього входили П. Тихонов (заступник начальника), С. Мартинов, С. Семенов, офіцери для доручень М. Толстикова та І. Веретенников при заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулові, офіцери для доручень при наркомі внутрішніх справ УРСР І. Серові, офіцери для зв'язку з оперативними групами, а також стенографістка, дві машиністки, три шифрувальники, п'ять зв'язківців, шість водіїв, – усього 27 осіб (ГДА СБУ,

ф. 9, спр. 24, арк. 371–374). 19 вересня 1939 р. оперативний штаб НКВС УРСР перемістився у м. Волочиск, а згодом – до Тернополя. Штаб керував роботою оперативних груп, розподіляв по цих групах працівників органів державної безпеки і міліції, які прибували з НКВС СРСР, НКВС УРСР та обласних управлінь (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 375–392, 395–402).

Важливе значення радянські спецслужби надавали роботі з військовополоненими. Оперативно-чекістські групи займалися охороною, конвоюванням і так званим агентурним обслуговуванням полонених польських вояків. Із початком неоголошеної війни проти Польщі Л. Берія підписав наказ № 0308 «Про організацію таборів військовополонених», що передбачав створення при НКВС СРСР Управління по військовополонених, на чолі якого став П. Сопруненко. Йому підпорядковувалося вісім таборів: Осташківський, Юхновський, Козельський, Путивльський, Козельщанський, Старобільський, Южський та Оранський.

У директиві щодо польських військовополонених, яку Л. Берія відправив В. Меркулову та І. Серову, мовилося: «20 вересня відправку здійснити з БРСР у табір Козельський. З УРСР у табір Путивльський, кожний розрахований на 10 тисяч осіб» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 25). Поряд із таборами створювалася доволі розгалужена мережа приймальних пунктів, на яких частини Червоної армії передавали полонених органам НКВС. Спочатку такі пункти діяли на кількох невеликих прикордонних станціях, у тому числі Хоровичі, Погребищі, Хиривці. Згодом їх було організовано на станціях Олевськ, Шепетівка, Погранична, Волочиск, Ярмолинці, Кам'янець-Подільський.

За пропозицією Л. Берії і Л. Мехліса, Політичне бюро Політбюро) ЦК Всесоюзної комуністичної партії (ВКП(б)) прийняло рішення: звільнити військовополонених солдатів – українців, білорусів і представників інших національностей, що проживали на території Західної України і Західної Білорусії; залишити 25 тис. військовополонених для будівництва першої черги дороги Новоград-Волинський – Корець – Львів; виділити в окрему групу військовополонених солдатів, що проживали у так званій німецькій частині Польщі; організувати окремі табори для військовополонених офіцерів, вищих офіцерів і великих державних та війсь-

кових чиновників, а також розвідників, контррозвідників, жандармів, тюремників і поліцейських.

21 вересня 1939 р. Л. Берія видав наказ № 001124, що передбачав розгортання систематичної роботи органів внутрішніх справ на території Західної України. Тимчасовим центром НКВС далі залишався Тернопіль, згодом вказаний центр мав переміститися до Львова. Нарком вимагав повсюдно розпочати формування нових оперативних груп, «приблизно дотримуючись адміністративного поділу, який існував раніше (по воєводствах)...». Ці оперативні групи організовувалися і починали постійно працювати у всіх великих населених пунктах («не розпилятися по другорядних населених пунктах» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 36). Начальників нових груп наказано призначати з числа працівників спецслужб, які були відряджені в Західну Україну НКВС СРСР.

З метою формування органів НКВС і налагодження повномасштабної роботи репресивного апарату на територію Західної України з початком воєнної кампанії проти Польщі було спрямовано 270 оперативних працівників, а після видання наказу НКВС СРСР № 001124 – ще 150 (вони мали прибути до м. Проскурів 24–25 вересня). У результаті непростих переговорів з генералом В. Лянгнером, які відбулися в містечку Винники, польський гарнізон у Львові капітулював. Унаслідок цього 22 вересня 1939 р. частини Червоної армії зайняли місто, до якого тоді ж прибув нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов і яке згодом стало центром роботи НКВС на західних землях України.

У повідомленнях В. Меркулова та І. Серова, адресованих наркомові Л. Берії, досить докладно говорилося про просування оперативно-чекістських груп на зайнятих територіях. Так, 22 вересня група на чолі з М. Петровим прибула до Станіслава, група під командуванням М. Макарова – Бережан, а група під керівництвом К. Краснова переходила з Костополя у Сарни. За інформацією К. Краснова, в Острозі, Ровно, Луцьку, Дубно, Костополі зберігалася спокійна ситуація. Чекісти продовжували діяти у Тернополі, Скалаті, Збаражі; начальником цього напрямку призначено О. Вадіса. 24 вересня до Тернополя прибула резервна група, яка налічувала 56 осіб і яку очолив С. Савченко (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 70–73).

4 жовтня 1939 р. оперативний штаб НКВС УРСР видав наказ № 12, за яким центром чекістської роботи в Західній Україні став Львів. Згідно з наказом, начальником центрального органу роботи НКВС по Західній Україні було призначено К. Краснова, його заступником – М. Макарова. За цим же наказом, усі оперативні групи розформовувались, а для ведення чекістської роботи в регіоні створювались апарати НКВС у містах Луцьк, Станіслав й Тернопіль – «з підпорядкуванням їх Центральному органу роботи НКВС по Західній Україні в м. Львові». Ці апарати діяли на території колишніх Волинського, Станіславського та Тернопільського воєводств, а центральний орган у м. Львів, крім керівництва трьома апаратами, провадив роботу на території колишнього Львівського воєводства (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 24, арк. 403–406).

З перших днів перебування в Західній Україні групи НКВС розгорнули політичні репресії, які набирали щораз більшого розмаху. Вони були спрямовані насамперед проти польських чиновників, поліцейських, жандармів, офіцерів, великих поміщиків і фабрикантів. Репресіям піддано також лідерів й активних учасників різних «ворожих», «буржуазно-націоналістичних» політичних партій і громадських організацій, у тому числі польських, українських та єврейських. Водночас члени оперативних груп намагалися проникнути у «вороже контрреволюційне підпілля» і встановити нагляд за діяльністю різних прошарків місцевого населення, з цією метою активно вербуючи агентів та інформаторів.

За повідомленням В. Меркулова, спрямованим у НКВС СРСР, на 27 жовтня 1939 р. оперативно-чекістська група під командуванням М. Петрова арештувала 923 особи, в тому числі 513 поліцейських, 126 офіцерів, 44 поміщиків і власників підприємств, 31 секретного агента поліції і 28 жандармів. Іншу частину арештованих становили «активні члени і керівники антирадянських політичних партій УНДО, ОУН, УПСР, УСДП і т. д.» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 58). Тоді ж група на чолі з М. Макаровим арештувала 553 особи, зокрема колишнього прем'єр-міністра Польщі Л. Козловського, колишніх міністрів С. Грабського, Ю. Малчевського, президента Львова С. Островського та ін. Серед затриманих цією групою було 268 офіцерів і поліцейських, а також низка «значних діячів контрреволюційних партій і прокуратури» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 60).

З документів НКВС видно, що уже в кінці вересня 1939 р. тільки у Львові було заведено шість агентурних справ «на лідерів та актив контрреволюційно-націоналістичних фашистських партій» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 60). У місті діяла слідча група, яка за вкрай короткий термін закінчила 10 слідчих справ на провідних політичних діячів і керівників низки українських партій. У зв'язку з цим В. Меркулов доповідав Л. Берії: «Налагоджуємо оперативний облік учасників к-р [контрреволюційних] організацій та осіб, які проходять за матеріалами слідства» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 61). Лише за тиждень перебування на території Західної України чекістська група М. Макарова на визначених дільницях завербувала 150 агентів, щоб узяти під жорсткий контроль усі сфери суспільного життя, різні прошарки населення.

Загалом на 1 жовтня 1939 р. оперативно-чекістські групи заарештували в Західній Україні 3914 осіб, без врахування військовополонених. У шифротелеграмі № 44 в НКВС СРСР В. Меркулов та І. Серов зазначали, що серед арештованих були колишні жандарми, поліцейські, агенти поліції й розвідки (2539 осіб), поміщики і представники великої буржуазії (293 особи), польські офіцери й осадники (381 особа), керівники УНДО, ОУН та інших партій (144 особи), петлюрівці та учасники бандугруповань (74 особи), інші (483 особи). За наступний місяць оперативно-чекістські групи взяли під варту ще 2058 осіб, а загальна кількість арештованих на території Західної України досягнула 5972 осіб (*Польское подполье*, 2001, с. 74, 246–248; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 33, арк. 96).

У ході формування органів НКВС розподілені за оперативними дільницями батальйони прикордонників поступово поверталися до виконання прямих функцій, тобто охорони кордону. На допомогу чекістським групам тепер переводили червоноармійців і командний склад полків НКВС, які дислокувалися на західних землях України. Важливе значення спецслужби надавали підготовці виборів до Народних зборів, зокрема перевірки лояльності кандидатів у депутати, довірених осіб, учасників агітаційних груп тощо Ретельний кадровий відбір, здійснений партійними функціонерами та органами НКВС, уможливив у визначені Політ-

бюро ЦК ВКП(б) строки провести Народні збори і прийняти декларації з ключових політичних та економічних питань.

Після проведення позачергової сесії Верховної Ради СРСР, яка юридично закріпила приєднання Західної України до складу Радянського Союзу, розгорнувся завершальний етап формування репресивного апарату. 6 листопада 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ, який стосувався створення постійних органів НКВС у Західній Україні. Згідно з ним, на цій території формувалися обласні, повітові й міські органи НКВС: чотири обласні управління (у Львові, Луцьку, Станіславі, Тернополі) і 56 повітових та міських відділів. Обласні управління і місцеві структури НКВС склалися насамперед із членів тих оперативно-чекістських груп, які діяли на західних землях України з початку польської кампанії Червоної армії. На той момент загальна кількість оперативних працівників, відряджених у регіон, становила 726 осіб.

Однак цієї кількості не вистачало для створення запланованого апарату внутрішніх справ. Тому Л. Берія наказав скерувати в Західну Україну чергову групу працівників: 100 співробітників наркоматів внутрішніх справ союзних республік, 250 працівників особливих відділів НКВС Київського особливого військового округу, 150 випускників оперативно-чекістських шкіл і 100 осіб із прикордонних військ. Крім того, заступнику наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову доручалося відрядити в розпорядження НКВС УРСР 60 друкарок, а наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову – виділити з особового складу батальйонів прикордонних військ НКВС 200 осіб для заповнення технічних посад (вахтерів, комендантів тощо). Таким чином, загальна кількість працівників місцевого апарату НКВС на території Західної України досягла 1586 осіб (*Радянські органи державної безпеки*, 2009, с. 73, 74).

На початку грудня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР на західноукраїнських землях було створено шість областей. У зв'язку з цим 13 грудня керівництво НКВС СРСР прийняло рішення про формування двох нових обласних управлінь НКВС – Дрогобицького (10 повітових відділів) і Ровенського (5 відділів). Цим же наказом проведено організаційно-штатні зміни в інших місцевих органах НКВС, зокрема в західних областях України.

Управління НКВС по Луцькій області перейменовано на Волинське, внесено зміни до переліку його повітових відділів (*Радянські органи державної безпеки*, 2009, с. 152–154). На чолі управлінь НКВС західних областей УРСР стояли: Волинської – І. Білоцерковський (з 6 листопада до 4 грудня 1939 р. УНКВС по Волинській області очолював Р. Крутов), Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – К. Краснов (з 6 листопада 1939 р. до 26 грудня 1940 р. на чолі УНКВС по Львівській області стояв К. Краснов, а з 26 грудня 1940 р. до 26 лютого 1941 р. – В. Сергієнко), Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов (з 6 листопада до 4 грудня 1939 р. керівником УНКВС по Станіславській області був С. Савченко), Тернопільської – О. Вадіс.

На початку січня 1940 р. адміністративно-територіальну реформу було остаточно завершено: замість ліквідованих повітів утворено райони. У результаті цього місце повітових відділів НКВС зайняли районні (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 581, арк. 13–15; спр. 583, арк. 7–9, 26, 28, 46, 47). За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 7 січня 1940 р., в шести західних областях України утворено 204 райони, в тому числі: у Волинській – 31, Дрогобицькій – 30, Львівській – 37, Ровенській – 31, Станіславській – 37 і Тернопільській – 38 (РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 1018, л. 29, 67–71). Ще через два тижні Політбюро ЦК ВКП(б) внесло зміни у складі районів західних областей УРСР: ліквідувало по одному району у Волинській і Ровенській областях, а також перенесло деякі районні центри з одних населених пунктів в інші (РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 1019, л. 4). Відповідно до цього, НКВС УРСР провів зміни у структурі місцевого апарату, зокрема перегрупував діючі кадри й уточнив штатну чисельність працівників.

Значну увагу керівники НКВС СРСР звертали на розгортання мережі тюрем у Західній Україні. Вони були невід’ємною складовою частиною карально-репресивної системи, яка формувалася на приєднаних до Радянського Союзу територіях. Усього в системі Наркомату внутрішніх справ у шести західних областях УРСР налічувалося 22 тюрми, в тому числі: у Волинській області – № 1 – в Луцьку, № 2 – у Володимирі-Волинському, № 3 – у Ковелі; Дрогобицькій – № 1 – у Дрогобичі, № 2 – у Перемишлі, № 3 – у Самборі, № 4 – у Стрию; Львівській – №№ 1, 2, 4 – у

Львові, № 3 – у Золочеві; Ровенській – №№ 1, 4 – у Ровно, № 2 – в Дубно, № 3 – в Острозі; Станіславській – № 1 – у Станіславі, № 2 – у Коломиї, № 3 – у Печеніжині; Тернопільській – № 1 – у Тернополі, № 2 – у Чорткові, № 3 – в Бережанах, № 4 – у Кременці.

За неповними даними, на червень 1941 р. в тюрмах НКВС у шести західних областях УРСР перебували близько 20,3 тис. осіб (відсутні відомості про тюрму в Дрогобичі): у Волинській області – 3185, Дрогобицькій – 2877, Львівській – 5581, Ровенській – 1364, Станіславській – 3450, Тернопільській – 3806 (Білас, 1994, с. 265). На той час найбільше в'язнів утримувалися у тюрмах: № 1 у Львові – 3688 осіб, № 1 у Станіславі – 2914, № 1 у Луцьку – 2052, № 1 у Тернополі – 1790. За іншими даними, станом на 10 червня 1941 р. в 23 тюрмах шести західних областей УРСР перебували 23,2 тис. в'язнів (Тепляков, 2007, с. 94). На жаль, докладної статистики, що стосується динаміки розвитку місць ув'язнення за 1939–1941 рр., досі не встановлено. Опубліковані документи містять частковий, епізодичний матеріал, однак навіть наведені відомості дають певне уявлення про мережу тюрем і чисельність так званого тюремного контингенту в досліджуваній період.

Висновки. Таким чином, становлення радянської тоталітарної системи в західних областях України супроводжувалося формуванням репресивного апарату, який забезпечував неухильне виконання політичної волі більшовицької партії і залишався її надійним та безжальним «караючим мечем». Основу органів внутрішніх справ склали оперативно-чекістські групи, які вступили на територію Західної України з передовими частинами Червоної армії і виконували спеціальні політичні завдання, здійснювали «зачистку» зайнятих земель від «класово ворожих елементів». Ці групи спиралися на місцеві загони робітничої гвардії та сільські збройні дружини, до яких входили насамперед представники незаможних верств населення, що прихильно ставилися до радянської влади. У жовтні 1939 р. було створено ширшу мережу оперативних груп, які охоплювали основні населені пункти регіону, а після формально-юридичного приєднання Західної України до СРСР – цілісну систему органів внутрішніх справ, потужний карально-репресивний апарат.

Джерела та література

- Білас, І.Г.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. (Кн. 1–2; Кн. 2). Київ.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Льюшин, І.** (2000). Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень-жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 2/4, 424–434.
- Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг.* (2001). (Т. 1). Варшава – Москва.
- Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України.* (2009). Київ.
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.
- Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг.* (1945). Москва.
- Тепляков, А.Г.** (2007). *Процедура: исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах*. Москва.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

References

- Bilas, I.H.** (1994). *Represyivno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917–1953: Socio-Political, Historical and Legal Analysis]*. (Vols. 1–2; Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [State Archive of Ukraine Security Services] [in Ukrainian].
- Liushyn, I.** (2000). Diialnist operatyvno-chekistskykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen-zhovten 1939 r.) [Activities of Mobile Chekist NKVD Groups in Western Ukraine (September–October 1939)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 424–434 [in Ukrainian].
- Pol'skoe podpole na territorii Zapadnoy Ukrainy i Zapadnoy Belorussii 1939–1941 gg. [Polish Underground Groups on the Territory of Western Ukraine and Western Belarus 1939–1941]*. (2001). (Vol. 1). Varshava – Moskva [in Russian].
- Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy [Soviet State Security Agencies in 1939 – June 1941: Documents from State Archive of Ukraine Security Services]*. (2009). Kyiv [in Ukrainian].

- RGASPI – Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Socio-Political History] [in Russian].
- Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938–1944 gg. [Collection of Laws and Decrees of the Presidium of USSR Supreme Council. 1938–1944].* (1945). Moskva [in Russian].
- Тепляков, А.Г.** (2007). *Protsedura: ispolnenie smertnykh prigovorov v 1920–1930-kh godakh [Procedure: Execution of Death Sentences in 1920–1930].* Moskva [in Russian].
- TsDAHO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.09.2020 р.